

Egy meghatározott kor történelmi képe

HAŠEK CENTENÁRIUMÁRA

A címül írt mondattal Jaroslav Hašek jellemezte a páratlan világviszhangot kiváltó főművét, az immár ötvennégy nyelvre lefordított (vagyis a XX. században — egy hivatalos ki-mutatás szerint — a Biblián és Lenin művein kívül a legtöbb nyelven megszólaltatott) szatirikus regényét. A *Švejk, a derék katona kalandjai a világháborúban* szerzője, az első rész füzetes kiadásához illesztett utószóban, arra kívánt figyelmeztetni, hogy az író — még ha művészi szándékát követve torzít is: nagyít vagy ferdít, összevon vagy szétold — mindig a kor és a helyzet meghatározott körülményeibe ágyazza alkotását. Ez az a szilárd talaj, az a kifutó pálya, amelyről — a teremtő képzelet erejével — föllendülhet az összefüggéseket és emberi kapcsolatokat tisztábban érzékeltető szférába. Hašek remekműve esetében a szilárd talaj az osztrák—magyar hadsereg, a másik — tágabb — szféra pedig a kelet-közép-európai népsors; világos, hogy ez utóbbi távlatából a „k.u.k.” hadigépezet csupán jó lehetőség a XX. század elejére abszurdá lett világ groteszk ábrázolására. Mégis: a *Švejk* eredendően katonaregény, nemcsak a „cselekmény” fővonala folytán, hanem azért is, mivel a lenti világ, a népi élet jellemzésére a derék katona szájába adott temérdek történet java is kaszárnyaemlékeket idéz; a fenti világ, az urak, a parancsolók, az elnyomók, következképp a kijátszandók zömmel tiszték, akiknek a külseje is jelzi nevetséges felsőbbiségüket. Annyira katonaregény vagy inkább fegyvert s vitézt gúnyoló vígeposz ez, hogy — egy jelentéktelen epizód kivételével — teljesen hiányzik belőle a modern regények elsődleges motívuma: a férfi—nő viszony; vagyis ha irányadónak fogadjuk el Albert Thibaudet följegyzését, amely szerint egy könyvtárosnő úgy határozta meg e legnépszerűbb műfajt, hogy „regény az, amiben szerelem van”, a *Švejk* voltaképp nem is regény, hanem — miként fentebb mondtam — inkább vígeposz, vagy ahogy a szerző akarta: történelmi korkép.

Így minősítve e világsikerű művet, indokolttá válik a szándék, hogy tanulmányomban kísérletet tegyek a *Švejken* meg Hašek más művein is, különösen épp a *Švejk*-regény előző, 1916-ban kelt — vázlatos — változatán végigvonuló egyik fő tematikai motívum kifejtésére. Ez a motívum a magyar—cseh viszony, természetesen a hadba hajtott cseh és magyar katonák elferdült (pontosabban: elferdített) tudati világának tükrében. Ma már mindez kétségkívül távolinak s főképp fiataljaink számára — okkal — érthetetlennek is tűnik. De gondoljuk csak meg, hogy a népeink közt lappangva ma is továbbélő és mérgező előítéletek gyökerei jórészt ide nyúlnak vissza. Másrészt, alig társaloghatunk cseh kortársakkal, még tájékozott történésszekkel is, akik a *Švejkről* szólva ne kérdeznék meg, hogy nem sérti-e nemzeti önérzetünket a Hašek művében előforduló sokféle magyarellenes gúnyolódás, az ellentétek emlegetése. Persze, erre könnyű azt felelni, hogy nekünk éppúgy nincs közünk az akkori magyar világhoz, mint nekik ahhoz az elosztrákosodott cseh társadalomhoz, amelynek különféle rétegeit és képviselőit maró gúnnyal pellengezezi ki a *Švejk* szerzője: mi sokkal inkább, mint ők, messzebb távlatból, elfogulatlanabban szemléljük a Hašek festette „történelmi képet”. Mindenesetre, egyebek közt, azért is tanulságos e kép, mert példás módon — azaz más népekre is érvényesíthetőn — mutatja be a kelet-közép-európai nemzetek egymás közti viszonyát, ádáz acsarkodását, kiszolgáltatottságát s összefogás helyett széthúzását „egy meghatározott korban”, vagyis egy meghatározott hatalmi törekvés függvényeként.

E történet egyik fő fekélygóca Szeged, s bár kétség nélkül furcsán hangzik, ki kell mondanunk, hogy a vázolt magyar—cseh tematikai motívum megértésének kulcsa is a Tisza-parti metropolisunkban keresendő. Miért Szegeden? Mert itt állomásozott a közös hadseregbeli 28-as gyalogezred, amelynek legénységi állománya s részint a tisztikara is — az osztrák katonapolitika sajtós, ám következetes alapelve szerint — zömmel csehekből töltődött fel.

Ismeretes, hogy az osztrák—magyar kiegyezés után a cseh nemzeti mozgalom egyik legközkeletűbb panasza s a nép körében legerősebb visszhangot kiváltó sérelme a hadseregbeli szolgálati nyelv volt; a honvédségi egységeknél magyarul vezényeltek, a „közös” hadsereg alakulatainál pedig németül. Ahol — mint Szegeden is — állomásoztak közös egységek meg honvédségek is, állandóak voltak a súrlódások, a csetepaték, utcai verekedések, sőt komolyabb összetűzések is, amelyek folyománya rendszerint szigorú büntetés lett. Régebben, a *Tiszatáj* 1971/11. számában szoltam már erről, egy kiváló modern cseh költő, Stanislav Kostka Neumann szegedi katonáskodása s a műveiben és leveleiben rögzített élményei kapcsán; jeleztem, hogy Neumann nemcsak azért nevezte pokolnak Szegedet, mert por- és sártengert talált ott, hanem főleg a katonatársai közt tapasztalt hangulat miatt: rögtön első nap egy kikötésnek lehetett tanúja.

A szegedi 28-as ezred külön is főhelyre került a magyar és a cseh népi kapcsolattörténeti mitológiában, annak révén, hogy az első osztrák (valójában cseh) alakulat volt, amelynek katonái a galíciai fronton az első kínálkozó alkalommal megadták magukat és tömegesen vonultak orosz fogságba; a Švejk-regény szavaival: „a 28. ezred két zászlóalja tisztstül átvonult az oroszokhoz az ezredzenekar hangjai mellett”. (442; a lapszámok a Réz Ádám fordításában a Magyar Helikonnál megjelent 1981-i kiadásra vonatkoznak.) E nevezetes esemény emlékére honosult meg a magyar katonák közt — nyilván felsőbb kezdeményezésre — az a szokás, hogy ha csehekkel találkoztak, a megadás jelét mutatva, csúfolkodva fejük fölé emelték karjukat. A népi mitológia jelenségei iránt kiváltképp fogékony Hašek dehogyis hagyhatta kihasználatlanul az így kínálkozó szatírai lehetőségeket! Oly bőven él velük, hogy e helyt csak néhány, különösen jellemző jelenet földidézésére és elemzésére vállalkozhatom...

Az első ilyen jelenet legyen mindjárt az, amelyet más szempontból is példásnak minősíthetünk. Az egész mű legszellemesebb részének, a tobzódó humorú híres-neves „budějovicei anabázisnak” az elején, az egyik dél-csehországi állomáson, Švejk egy ott tébláboló sebesült honvédba ütközik. A lenti világ autentikus képviselőiként azonnal és előítélet nélkül megérzik, hogy együvé tartoznak nyomorúságukban; beszélni ugyan nem tudnak egymással, de különféle ősi jelekkel jól megértik egymást. S amit a maguk nyelvén mondanak (a szövegbeli magyar szavakat az alábbi idézetben dőlt betűkkel közöljük), az is oly természetes és egyetemes, hogy menten megérti a másik. Ámbár Švejk, igaz, inkább csak magában motyogva megjegyzi, hogy „ti bezzeg nem így vendéglélnétek meg minket” — ezzel azonban inkább csak bevezeti a másik asztaltól átszóló cseh bajtárs szavait, aki — lám, nem véletlenül — arról beszél, milyen volt a 28-asok helyzete Szegeden.

De olvassuk inkább figyelmesen e — már eddig is nyilvánvalóan — több tekintetben fontos jelenetet, s ne hagyjuk észrevétlen, hogy két kiemelkedő mozzanat végén, különböző szövegösszefüggésben is elhangzik a Hašek szatirikusi dühét mindig felszító formula, hogy a honvédek „a magyar királyért” harcoltak, nyilván ugyanoly értelmetlenül, ahogy a cseh meg más nemzetiségű monarchiabeli katonák — a *Švejk*ben számtalanszor kigúnyolt szólam szerint — „a császárárt és családjáért” hullottak. Íme tehát a tábori állomás két nevezetes közép-európai sorsüldözőttje.

A szenvedés egyik jelöltje, akit operáció után kiengedtek a hadikórházból, s most vértől és sártól mocskos egyenruhát viselt, odaült Švejkhez. Elcsigázott, lesóványodott, szomorú ember volt. Letett az asztalra egy kis csomagot, elővette rongyos erszényét, és megszámlolta a pénzét.

Aztán Švejkre nézett, és megkérdezte: — *Magyarul?*

— Én cseh vagyok, kamerád — felelte Švejk —, nem akarsz inni egyet?

— *Nem tudom, barátom.*

— Annyi baj legyen, kamerád — mondta Švejk, odatéve teli korsóját a szomorú katona elé —, csak húzzál egy jót.

Ezt megértette, ivott — *köszönöm szívesen* — mondta, majd tovább szemlélte az érzénye tartalmát, s végül felsóhajtott. Švejk megértette, hogy ez a magyar még inna egy sört, de nincs elég pénze. Így hát rendelt neki még egy korsóval, a magyar újra megköszönte, és különböző grimaszok segítségével magyarázni kezdett valamit Švejknek, közben az átlótt karjára mutatott, és nemzetközi nyelven ezt mondta: — Pif, paf, puf!

Švejk együttérzően bólintott, s az elgyötört lábadozó még közölte vele, bal kezét fél méterre tartva a földtől s aztán három ujját felemelve, hogy három kisgyereke van.

— *Nincs ham, nincs ham* — magyarázta tovább; azt akarta mondani, hogy odahaza nincs mit enniük, s megtörtülte könnyező szemét katonaköpenye mocskos ujjával: a köpeny még lyukas volt a golyótól, melyet a magyar királyért kapott a testébe.

Nem csoda, hogy e mulatozás következtében Švejknek lassanként semmije sem maradt az ötösből, s hogy lassan, de biztosan elvágta magát České Budějovicétől, mivel minden egyes korsó sör, amelyet önmagának és a magyar lábadozónak rendelt, csökkentette a vasúti jegy megvásárlásának lehetőségét.

Az állomáson megint áthaladt egy Budějovicébe menő vonat, és Švejk még mindig ott ült az asztalnál s hallgatta a magyar állandóan visszatérő mondókáját: — Pif, paf, puf! *Három gyerek, nincs ham, éljen!*

Az utóbbi szót Švejkre mondta, koccintás közben.

— Csak igyál, te magyar — felelte Švejk — húzd meg jól! Ti bezzeg nem így vendéglétek meg minket...

A szomszéd asztaltól egy katona azt mondta, hogy amikor a 28-as ezreddel megérkeztek Szegedre, a magyarok felemelték a karjukat, a megadást utánozva, így csúfolták őket.

Ami a felemelt karokat illeti, a magyaroknak tökéletesen igazuk volt, de a közbeszóló katona szemmel láthatólag sértve érezte magát, holott ez a művelet nem sokkal utóbb egészen általánossá vált minden cseh katonánál, sőt végül maguknál a magyaroknál is, amikor már nem tetszett nekik verekedni a magyar király érdekében.

Aztán ez a katona is hozzájuk ült és elmesélte, hogy ők hogy elbántak Szegeden a magyarokkal, s kiverték őket néhány kocsmából. Közben elismerően kijelentette, hogy a magyarok is tudnak verekedni, ő is kapott egy bicskát a hátába, úgyhogy kórházba kellett mennie.

Most azonban, ha visszatér, a zászlóalj kapitánya valószínűleg lecsukhatja, mert már nem tudta visszaadni a döfést a magyarnak, hogy meg legyen mentve az egész ezred becsülete. (234—235.)

Példásnak neveztem e jelenetet először is azért, mert az elnyomottak, a kiszolgáltatottak, az áldozatok, a „ham”-nélküliek spontán nemzetköziségét szemlélteti. Itt nincs előítélet, nincs gyűlölködés, még a beszélgetésbe bekapcsolódó 28-as is inkább mint virtuosus jómulatságról, semmint nemzeti ellentét megnyilvánulásáról beszél a szegedi kocsmában támadt cseh—magyar hajcihőről. Másodszer azért is példás e jelenet, mert főleg Švejk szándékoltan nemtörődő magatartásával („lassan, de biztosan elvágta magát České Budějovicétől”) érzékletesen mutatja, hogy a lentieknek mennyire nem fontos a háború, a recsegő-ropogó hadigépezet, meg egyáltalán a kétfejű sas birodalma; ahogy Švejk másutt mondja: „a máriás, ha kettesben játsszák, komolyabb dolog, mint az egész háború”. S lám, itt is, a kopott indóház előterében, a „resti” részére elkerített részben nyugodtan iddoggál s a honvéddel mulat, miközben sorra-rendre érkeznek és indulnak a vonatok a gyűjtőállomás felé, ahol jelentkeznie kellene. Harmadszor műfaji szempontból is figyelemkeltő e jelenet. Ahogy már utaltam rá, a nyelv

nélküli beszéd alkalmazásának ritka irodalmi példája ez, megint és ily módon is kiemelve a mérhetetlen kiterjedtségű lenti világ természetes nemzetköziségét, tagjainak összetartozását, egymás jó megértését: az ún. történelem háttérében folyó népi érintkezést.

Most egy másik jelenetet veszünk szemügyre. Ez már a nagy utazás vége felé, a front közelében játszódik, megint egy állomáson, ami természetes is, hiszen a *Svejk* — legalábbis abban a formájában, ahogyan fennmaradt — elsődlegesen utazási vígeposz, amiképp például az *Odisszeia* az utazási hőseposzok számtalanszor utánczott ősváltozata. A *Svejk*-ben sincs szilárdan és szabályosan fölépített cselekmény, hanem „csak” a hadba vonuló katonáknak és fölötteseiknek az epizódok láncolatában bemutatott egyre szorongóbb s egyre rémültebb búcsúzása — épp Magyarország területén, a Lajtától a Kárpátokig — a megszokott természetes emberi léttől. E búcsúzás során, a valósággal és az emlékekkel szembesülve alakul ki az ellentét, a humor legfőbb forrása, amelyből bőven merít a viszontagságokat végenincs példázatokkal mindig józanul kommentáló népi „hős”, valamint — más stílusban — értelmiségi hasonmása is.

A például választott újabb jelenetünk már a Kárpátok alatt játszódik, utasaink egyre idegesebbek s aggódva latolgatják egyéni és közösségi esélyeiket. Az egyik cseh származású k.u.k. tiszt, Dub hadnagy, kiváltképp monumentális nő a fenti világ képviselőinek Hašek festette arcképcsarnokában, e kegyetlen karikatúrasorozatban. Ő a megtestesítője mindannak, ami ostoba törtetés, aljas talpnyalás, versengő rálicitálás, a megnyomorító kisebbségi helyzetét minduntalan ellensúlyozni próbáló túlbuzgóság: Hašek kimeríthetetlen jellemábrázoló művészetének utolsó remeklése. Azért „utolsó”, mert hatvan évvel ezelőtt, az ő tetteinek bő humorú földidézése közben döntötte le szerzőnket a halál, s a világirodalom egyik leghatalmasabb torzója is e lelkileg torz figura szavaival szakad félbe.

Ez hát az az ellenfél, aki épp szokásos fegyelmzési dühében fuldokolva a minden monarchiabeli vasútépülethez hasonló állomás mögött az ugyancsak minden falusi megálló körül ott burjánzó bozótban rábukkan egy szükségét végző honvédre. Ingerült üvöltözés, félszegen védekező katonamozdulatok, a tiszt riadt tanácstalansága (mivel későn veszi észre, hogy honvédba ütközött), a távolodó honvéd pedig a „közös” munderban ágáló tisztben — hogyan, hogyan nem — fölismerve a csehet, feléje lengeti a magyarok egyezményessé vált bosszúálló csehgúnyoló mozdulatát: a megadás, a fogságba vonulás nemzetközi jelét.

Az elmondottakon kívül azért is kívánatos e jelenet bemutatása, mivel — sajnos — egy módfelett tanulságos fordítási ferdtítés tettenérésére ad módot. (Mellesleg hangsúlyozva, ilyesmi nem kenyerem s elvből is kerülöm az efféle leleplezéseket; aki tudja, mily nehéz s mily áldozatos munka a fordítás, nem él vissza a nyelvismeret kínálta gyakori alkalmakkal. Ámde épp az említett elv kötelez annak elmondására is, hogy a közép- és kelet-európai népek miénkel rokon irodalmának a sorsa azért oly mostoha nálunk, a miénk pedig náluk, mert itt is, ott is hiányos a kölcsönös fordítási kultúra, nincsenek, tehát nem is érlelődhettek hagyományá évszázadok óta végzett közvetítési tapasztalatok, s nem alakult ki egymás nyelvének a módszeres összevető vizsgálata sem. Ezért hát bármiféle félreértés megelőzése végett eleve illőnek érzem hangoztatni a fordító vétlenségét. Réz Ádám kétség nélkül az egyik legjobb prózafordítónk volt, amikor angol, francia, német szövegeken dolgozott; de hát a cseh az más, Hašek pedig — a prágai utcanyelvől meg az osztrák—cseh katonaszargonból összeötvözött sajátos stílusával — még inkább más!)

De olvassuk előbb a szöveget, egyik részletének általam kiigazított (dőlt betűs) változatában, aztán majd közelebről megnézzük különféle vonatkozásait, egyebek közt az említettem fordítási biccenet is.

Dub hadnagy az ajkába harapott, s azt gondolta, hogy egyedül rajta áll a zászlóalj felbomló fegyelmének megóvása. Ezért még egyszer visszament az állomás térségébe, s egy raktár mellett, amelyen óriási magyar—német felirat közölte, hogy tilos a dohányzás, egy üldögélő katonát talált. Az illető újságot olvasott és úgy eltakarta magát vele, hogy nem látszott a parolija. Dub rákiáltott, hogy „Habtacht!” — a katona egy Homonnán állomásozó magyar tartalék-ezredhez tartozott.

Dub hadnagy megrázta, a magyar katona felállt, még csak szalutálásra sem méltatta Dubot, zsebre vágta az újságját és megindult az országút felé. Dub hadnagy utána ment, mintegy félig öntudatlanul, de a katona szaporázta a lépteit, aztán hátrafordult és *csúfalkodva feje fölé emelte kezét, nehogy Dub hadnagy egy pillanatig is kétségben legyen afelől, hogy ő menten fölismerte: a hadnagy az egyik cseh ezredhez tartozik. Aztán a magyar ügetve eltűnt az országútmenti alacsony kunyhók között.* (574.)

E megint több jelentésrétegbe ágyazódó jelenetet értelmezve előbb essünk túl a kínos leiterjakabon. A kisebb — inkább csak szavakra korlátozódó — szövegeértelmezési zökkenőket érintetlenül hagyva egyetlen lényegérintő részt igazítottam ki, szorosán ragaszkodva az eredetihez. A főntebb dőlt betűkkel kiemelt rész ugyanis Réz Ádám fordításában így olvasható: „gúnyosan könyökbe hajtotta a jobb karját, egynéhányszor meglóbálta”; a két változat összevetéséből nyilvánvaló, hogy Réz Ádám szövegében teljesen elszakad épp az egész műben vissza-visszatérő fontos motívum, amely a cseh—magyar viszályt alapvetően jellemzi: a honvéd nem tiszteleg a közösbeli cseh tisztnek, ellenkezőleg gúnyt űz belőle.

Az idézett jelenet tematikailag három mozzanatra tagolódik: a hadnagy nem veszi észre, hogy a bozótban üldögélő katona magyar; a honvéd arra sem érdemesíti a cseh tisztet, hogy szalutáljon neki; végül, csúfalkodva, a megadás jelét mutatja neki. A szereplők kapcsán külön figyelmet érdemel a párosítás: a fenti világ képviselője cseh, a lenti világe magyar; márpedig időtlen esztétikai törvény szerint a fentiek csak nevetségesek, a humor azonban — vagyis a világ visszásságainak kritikai szemlélete — bosszuló eszközként a lentiek fegyvere; a honvéd is diadallal gúnyolja ki a tisztet, méghozzá ennek mindkét minőségében: mint följebbvalót és mint csehet. Megjegyzendő még, hogy — miként már jeleztem — Dub hadnagy az egész mű legellenszenvesebb figurája; a többi hasonló helyzetű regényalak; például Lukáš főhadnagy vagy Katz tábori lelkész kap olykor egy-egy megértő szót, elnéző mosolyt, Dub azonban soha.

Ha a regénynek ezt a háború után írt végleges változatát összevetjük az 1916-ban közölt második változattal, tanulságos módon nemcsak azt észlelhetjük, hogy ott az ilyen Dub-féle figurák eleve hiányzanak, hanem azt is, hogy a magyarok sorra-rendre, megkülönböztetés nélkül gúnyolják — főlemelt karral — a cseheket. A magyarok ott — egyébként más szövegösszefüggésben is — egyértelműen és egyöntetűen úgy jelennek meg, mint a monarchia szilárd támaszai, szemben a csehekkel, akik ugyancsak egyértelműen és egyöntetűen a korhat megírta monarchia, e szegyenkaloda bátor és következetes ellenfelei. Őt év telt el a két változat megírása közt. Ez idő alatt Hašek az Októberi Szocialista Forradalomban különféle nemzetiségű — köztük magyar — kommunista hadifoglyokkal is érintkezve, sőt magyar és német hadifogolyújságot szerkesztve, olyan lényegbevágó tapasztalatokat szerzett, amelyeknek hatására főműve új dimenzióval bővült, egyetemes érvényű epikai távlattal gazdagodott. Nem kétségesen ennek révén vált világsikerűvé is.

Visszakanyarodva az észrevételelemnek tápot adó jelenethez, említést kíván, hogy a stílus itt korántsem oly szikrázóan változatos, mint az előbb vizsgáltban, ahol — láttuk — Švejk jelenléte meg a partnerek hatékony közrejátszása eleve feszültséggel dúsitotta a nyelvi kifejezőeszközöket. Most viszont csak szerzői szöveget olvashattunk: ez pedig — miként mindenütt a regényben — szürke, jellegtelen, tényközlő. Közismert, hogy Hašek írói fő erénye a beszélletés: beszélletéssel jellemzi szereplőit, a lenti és a fenti világ különféle képviselőit, meg persze külső és belső tulajdonságaikat. Aligha van regényhős a modern világirodalomban, aki annyit s oly sok mögöttes jelentést kifejezőn beszélne, helyesebben: mesélne, mint e jellegzetes antihős.

Még egy jelenetet javaslok elemző vizsgálatra: a témánk szempontjából kiváltképp jelentős királyhídei Kákonyi-kalandot, illetve az azt követő, jelképesnek is beillő magyar—cseh összetűzést.

A helyzetet aligha kell részletesen bemutatni, hiszen a regény egyik csúcspontja ez. Lukáš főhadnagy megbizta tisztiszolgáját, Švejket, kézbesítsen szerelmes levelet Kákonyinének,

egy tiszt es kereskedő feleségének. Az újdonsült marcona postillon d'amour útközben találkozik Vodičkával, a verekedős, nagyszájú, magyarfaló öreg árkással. Némi mulatozás után együtt mennek bizalmas küldetésük célja felé. Persze a késés folytán a levél a férj kezébe jut, és persze a szerelmi futárok kipenderítése a következmény. Ám e helyre legények sem hagyják magukat s a már több változatban bemutatott magyar—cseh viszály folytán a Kákonyi-ház előtt parázs csetepaté támad, s ez megint jellegzetesen vígeposzi epizód.

Az utca rendkívül élénk volt. Kákonyi urat áthurcolták a szemközti ház kapualjába s vízzel locsolgatták, az utca közepén pedig Vodička az öreg árkász, oroszlánmódra verekedett néhány honvéddel és honvédhusszárral, akik a segítségére siettek honfitársuknak. Vodička mesterien védekezett derékszijával, amelyen ott fityegett a szuronya is — úgy forgatta, mint egy cséphadarót. S nem volt egyedül. Mellette harcolt néhány különböző ezredbeli cseh katona, aki éppen arra járt.

Švejk, mint később állította, maga sem tudta, hogy hogyan keveredett bele, s milyen módon került a kezébe valami rémült néző sétabotja, mivel szuronya nem volt.

Jó ideig tartott a dolog, de minden jónak vége szakad egyszer. Megjött a „bereitschaft” és bekísérte az egész társaságot. (367.)

A csetepaté csakhamar üggyé szélesül: a katonai hatóságokat mindig idegesítő sajtó is bőven foglalkozik vele; a magyar „közvélemény” úgymond tiltakozik a cseh katonák kihívó magatartása ellen. E ponton megint fölöttébb tanulságos a regény két változatának az összevetése. Az 1916-osban ugyanis sokkal részletesebb és vaskosabb vezércikk-paródiákkal karikírozza a korabeli magyar sajtót, s e handabandázó frázishalmazok mindig a cseh—magyar ellentétet (és persze a magyar sajtó ostobaságát) szemléltetik. A háború után, az Októberi Szocialista Forradalomban szerzett tapasztalatok nyomán írt végső változatban a magyar újságoknak tulajdonított dokumentumsorozat — általános érvényű remek sajtóparódia — végső soron inkább a magyar—osztrák ellentétekre hívja fel a figyelmet.

Míg az „ügy” felsőbb szintű kivizsgálása folyik, alsó szinten, a lenti világ emberei erről mit sem tudnak, s nem is akarnak tudni. Švejk és magyarfaló sorstársa, az öreg árkász áristomban hűsölnek, a monarchia mindenfajta nemzetét és nemzetiségét képviselő delikvenszek közt. Jó alkalom ez írónknak két jellegzetes és nagyon különböző népi magatartás szemléltetésére. Az öreg árkászban vak gyűlölet fortyog, minden magyart menten széttépne; Švejk viszont bizonyosfajta népi humanizmus szószólójaként a magyarban is (meg más nemzetiségűekben is) készséggel megbecsüli az övéhez hasonló sorsú embert, hiszen — mondja — „néhány magyar ugyancsak nem tehet róla, hogy magyar”, amint hogy más sem tehet róla, hogy az, ami, — arról viszont már igenis tehet, hogy ember legyen tisztességgel, a természetes értékek megbecsülésével. E kétféle magatartás kap hangot — egyebek közt — ilyen kedélyes fogdai teferében:

— Nézzétek, fiúk, azt a magyart ott az ablaknál — szólalt meg Vodička — imádkozik a betyár, hogy szárazon megússza a dolgot. Nem lenne kedvetek fölhasítani a pofáját az egyik fülétől a másikig?

— Eredj már, az egy rendes ember — mondta Švejk —, azért van itt, mert nem akart berukkolni. Ez a háború ellen van, valami szektából való, és azért csukták le, mert nem akar senkit se megölni, ő betartja az Úristen parancsát, de majd itt a pofájára kenik neki ezt az isteni parancsot. (376—377.)

Aztán az önmagában is komikus hadbírószági aktatologatás ítéletbe torkollik; ez — mi is lehetne más? — tetteseink szigorú megrovása (amire ők fütyülnek), frontra küldéssel (ami persze távolabbra tolja a lehetőséget, hogy a háború után este hatkor vagy „inkább fél hétkor” találkozzanak a Kehelyben).

S „hőseink” elindulnak hosszú útjukra, Magyarországon át a Kárpátok felé, és onnan is tovább...

Így kerekedik teljessé „egy meghatározott kor történelmi képe”. Az író, a maga sajátos eszközeivel, a forradalom előtti s hite szerint a szocialista forradalom felé sodródó Közép-Európa népi tudatvilágát kívánta rögzíteni.

Mielőtt e képtől — tanulságait magunkkal vive — búcsút vennénk, ne hagyjuk említés nélkül, hogy a földézett kor nem egy különössége tovább él népeink nyelvében és tudatában (illetve olykor csak a tudatalatti rétegben). Itt most megint arra emlékeztetek, amit főntebb, a *Švejk* kapcsán, a szolgálati nyelv okozta bonyodalmakról, cseh sérelemről meg magyar—cseh viszállyról előadtam, érzékletes példák világánál. Mindehhez — csattanóul — hadd tegyem hozzá egy rejtélyes cseh szólás eredetének általam javasolt magyarázatát.

A szólás így hangzik: „Já jsem z toho cely jelen”, s a jelentése: teljesen meg vagyok zavarodva, nekem ez mérőben érthetetlen. Tudni kell, hogy a „jelen” szó, miként más szláv nyelvekben is, „szarvast” jelent. A bökkenő tehát az, hogy milyen úton-módon került az erdők büszke vadja az érthetlenséget, zavarodottságot jelentő szólásba. Nos, a k.u.k. alakulatokban szolgáló cseh katonáknak feltűnt s jót derültek rajta, hogy a honvéd egységeknél, névsorolvasáskor, a katonák „jelent” (vagyis közkeletű cseh szót) kiáltottak nevük hallatára. Adat van rá, hogy az egyik közös ezred cseh tagjai (nem lepne meg, ha a tüzetes kutatás kimutatná, hogy épp Szegeden) az előírászerű „hier” helyett harsány „jelen” kiáltva tiltakoztak a német szolgálati nyelv ellen.

Oly hatásos volt ez a Hašek-mű szelleméhez méltó katonacsíny, hogy a csehek körében szóbeszéd tárgya lett monarchiaszerte. Mivel azonban a magyar „jelen” pontos értelmét természetszerűleg nem ismerték s mivel — másrészt — idővel a viszonyok is alaposan megváltoztak s a szólás keletkezésének körülményeire homály borult, a „szarvas” jelentésű cseh főnév meg a magyar „jelen” mondatszó egyre inkább összevegyült, s termékük mindmáig megőrződött e tréfás hangulatú szólás elemeként.

BERKES TAMÁS

A hatvanas évek cseh prózájának történetéből

**AZ ÉRTÉKVÁLASZTÁS SKÁLÁJA
FUKSNÁL ÉS HRABALNÁL**

A hatvanas évek mozgalmas évtizednek számított a cseh irodalomban. Kétségtelennek látszik, hogy a korszak legszámottevőbb irányzata a groteszk jegyében formálódott, s ez hasonlóképpen történt Kelet-Európa számos más irodalmában is. Az irányzat képviselői gyakran eltérő gondolatokat és életérzéseket rögzítettek, de a groteszk struktúra — a komikus és tragikus elemek szerkezete — minden esetben tragikus értékvesztések és komikus értékfeltöltődések ütközőpontján jutott egyensúlyba. A konkrét művek aztán a szerző szemléletét tükröző groteszk típus megválasztásában kapták meg elsődleges jelentésüket.

A cseh irodalom humora évszázados hagyomány, melynek nyomát a középkortól kezdve napjainkig követhetnénk. A két világháború közötti korszakban számos jelentős életművet